

Eesti NSV 1940.–1950. aastate valimiste materjalid rahvastikuloo allikana

Allan Puur, Liivi Uuet

Üks ideoloogiliselt kõige olulisemaks peetuid, kuid samas sisutühjemaid, kalimaid ja ebaefektiivsemaid nähtusi Nõukogude süsteemis oli „seadusandlike organite” valimised. Neid korraldati sageli – liiduliste, vabariiklike ja kohalike nõukogude moodustamiseks. Ettevõtmist ennast nimetati küll valimisteks, kuid ametlikes dokumentides, näiteks protokollides, tituleeriti seda lõppprotseduuri järgi hääletamiseks. Valida polnud ju kedagi, sest igas ringkonnas oli vaid üks kandidaat.

Valimiste materjalid kuulusid alalisele säilitamisele. Sõjajärgsete NSV Liidu ja Eesti NSV Ülemnõukogu valimiste materjalidest on Riigiarhiivis moodustatud kollektsioonid. 1941. a. NSV Liidu Ülemnõukogu täiendavate valimiste jaoskonnakomisjonide protokolle on säilinud vähe, ringkonnakomisjonide protokolle pole üldse säilinud. Kohalike rajooni- ja külanõukogude valimiste materjalidest on kollektsioone maa-arhiivides. Valdavalt koosnevad valimisi puudutavad kollektsioonid juhenditest, kandidaatide esitamise ning jaoskonna- ja ringkonna valimistulemuste kinnitamise protokollidest. Arhiivis pole neid fonde seni praktiliselt kasutatud. Lisaks leidub valimistega seotud juhendeid, kirjavahetust ja kokkuvõtteid ka Eesti NSV Ülemnõukogu ning kohalike nõukogude fondides, samuti EKP Keskkomitee ning kohalike parteikomiteede fondides. Teades nõukogudeaegsete valimiste olemust, näib, et

huvitavat on neis materjalides vähe, kui üldse. Kuid ajalooallikana on neil oma koht.

Käesolev artikkel käsitleb Eesti NSV 1940.–1950. aastate valimiste materjale rahvastikuloo vaatenurgast, eeskätt sellest aspektist vaadeldakse valimiste üldist korraldust, nimekirjade ja protokollide usaldusvärsust ning kogutud andmete kaasaegset kasutamist. Kõrvale jääb valimiste tegelik sisu: kandidaadid, hääletustulemused, rahva suhtumine valimistesse ning valimiste jaoskonna- ja ringkonnakomisjonide moodustamisega seotud detailid.

1. Valimiste üldine korraldus

Vastavalt NSV Liidu 1936. a. konstitutsioonile, millest lähtuvalt koostati ka Eesti NSV konstitutsioon, olid Nõukogude Liidu riikliku korralduse aluseks NSV Liidu, liiduvabariigi ja autonoomse liiduvabariigi ülemnõukogud ning kohalikud nõukogud vastavalt haldusjaotusele. Konstitutsioon sätestas ülemnõukogude volituste kestuseks 4 aastat ja kohalikel nõukogudel 2 aastat, sellega oli ühtlasi määratud ka valimiste perioodsus.¹ Eesti okupeerimisele järgnenud ühiskonnakorralduse sovetiseerimine nägi ette samalaadsete organite moodustamist ka siinmail.

Esimeseks sammuks nimetatud suunas oli 1940. a. 14.–15. juuli võltsvalimiste abil formeeritud ning Eesti Nõukogude Liidu

¹ Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu Konstitutsioon (põhiseadus). Poliitiline Kirjandus, Tallinn, 1947.

koosseisu viinud Riigivolikogu kuulutamine ENSV Ajutiseks Ülemnõukoguks. See ümbernimetamine toimus Riigivolikogu viimasel koosolekul 25. augustil 1940, pärast Eesti NSV Konstitutsiooni vastuvõtmist.² Samal päeval valiti ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimeheks Johannes Vares. Teiseks sammuks oli NSVL Ülemnõukogu täiendavate valimiste läbiviimine 12. jaanuaril 1941. Lisaks Eestile hõlmasid need ka teisi 1939.–1940. a. NSV Liitu inkorporeeritud alasid – Lätit, Leedut, Lääne-Valgevenet, Lääne-Ukrainat ja Moldovat. Uue kaadriga komplekteeritud linna-, maa- ja vallavalitsused nimetati 19. jaanuaril 1941 ümber vastavate tööraha saadikute nõukogude täitevkomiteedeks,³ kohalike nõukogude valimiste korraldamiseni esimesel Nõukogude aastal ei jõutud.

Sõjaoludes NSV Liidus valimisi ei korraldatud, kuid pärast sõja lõppu taastati senine tsükkel kiiresti. Juba esimese rahu-aasta (1946) algul toimusid valimised NSVL Ülemnõukogusse, sellele järgnesid Eesti NSV Ülemnõukogu valimised 1947. a. ning kohalike nõukogude valimised 1948. a.

Vahelepõikena võib lisada, et võrreldes hilisematega kujunesid esimesed nõukogudeaegsed kohalikud valimised eriti keerukaks, sest külanõukogude moodustamine 1945. a. oli muutnud Eesti piirkondliku haldussüsteemi kolmetasandiliseks – esimesel tasandil maakond, teisel linn, alev või vald ja kolmandal külanõukogu – ning maaelanikel tuli valida esindajad korraka kõigi kolme tasandi nõukogudesse. Halduslikult olid maakondadest eraldatud neli vabariikliku alluvusega linna, Tallinnas tuli linnanõukogu kõrval valida ka linnarajoonide nõukogud.

Edasi peeti valimisi juba vastavalt põhiseaduses määratud perioodisega: NSVL Ülemnõukogu valimised 1950, 1954 ja 1958, Eesti NSV Ülemnõukogu valimised 1951, 1955 ja 1959 ning kohalike nõukogude valimi-

sed, mis toimusid paaris aastatel 1950, 1952, 1954 jne. Sisuliselt oli tegemist iga-aastase üritusega, sest sõja-aastaid kõrvale jättes jäid valimistest vabaks vaid kolm aastat – 1949, 1953 ja 1957.

Valimiste korraldus oli käsitlusaluse ajavahemiku vältel põhijoontes ühesugune. Ettevalmistus valimisteks algas nende välja kuulutamisest kolm kuud enne valimispäeva. Korralduse üksikasjad sätestas valimismäärustik, mis sõltuvalt valitavast organist kinnitati NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi või ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega.⁴ Arvukaist detailidest väärib rahvastikuloolisest seisukohast tähelepanu eeskätt valijate nimekirjade ettevalmistamine. Selle kirjeldamisel võtame lisaks valimismäärustikele abiks ka esimeste sõjajärgsete valimiste puhuks koostatud Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu juhendi „Valijate nimekirjade koostamise kord”.⁵

Valitavast organist sõltumata lasus nimekirjade koostamise ülesanne kohalikel (linna, linnarajooni, alevi või valla) tööraha saadikute nõukogude täitevkomiteedel. Linnades ja alevites tuli valijate nimekirjade aluseks võtta elanike sissekirjutust kajastavad majaraamatud, maal koostati need majapidamisraamatute ning ajutiselt elunevate kohta peetud nimekirjade põhjal. Valijate nimekirja kandmisele kuulusid kõik valimispäevaks 18-aastaseks saanud elanikud, välja arvatud nõdrameelsed ning isikud, kellelt oli hääleõigus kohtuotsusega ära võetud. Nimekirjade koostamise juhendist võib välja lugeda teisena mainitud kitsenduse praktilisema tõlgenduse: nimekirjadesse ei kantud *resp.* valimistel ei saanud osaleda vanglas või muus kinnipidamisasutuses viibivad isikud. Muu hulgas laienes see kitsendus ka eeluurimise ajaks vahi alla võetutele, kelle suhtes kohus polnud otsust langetanud. Kuivõrd sotsiaalsest seisundist ega tegevusalast lähtuvat vali-

² Riigi Teataja 1940, nr. 111, art. 1118.

³ Teataja 1941, nr. 11, art. 113.

⁴ Sõjajärgseist varasemad anti välja NSV Liidu Ülemnõukogu ja Eesti NSV Ülemnõukogu valimiste puhuks: NSV Liidu Ülemnõukogu valimiste määrustik. Poliitiline Kirjandus, Tallinn, 1945; Eesti NSV Ülemnõukogu valimiste määrustik. Poliitiline Kirjandus, Tallinn, 1946.

⁵ ERA, f. R-437, n. 1, s. 1.

misõiguse piiramist Stalini konstitutsioon ette ei näinud, siis rahvastiku vaatenurgast kuulus valimisnimekirjadesse kandmisele kogu – vai-muhaiged kõrvale jättes – vastavas haldusüksuses registreeritud täisealine elanikkond.

Valijate nimekirjad koostati eraldi iga valimisjaoskonna kohta. Jaoskondade moodustamine kuulus samuti kohalike täitevkomiteede ülesannete hulka ning seda tuli teha hiljemalt 45 päeva enne valimiste kuupäeva. Jaoskondade suurusnormi sätestas valismäärus, suurema rahvaarvuga haldusüksustes soovitati moodustada jaoskonnad arvestusega üks jaoskond 1500–3000 elaniku kohta. Väiksema rahvaarvuga esmatasandi haldusüksustes moodustati reeglina üks valimisjaoskond, mis hõlmas kogu üksuse. Eraldi jaoskonnad tuli moodustada haiglates, sünnitusmajades, sanatooriumides ja hooldekodudes, kui neis viibis vähemalt 50 valijat. Samuti oli ette nähtud valimisjaoskondade moodustamine kaugsõidurongides ja valimispäeval sõidus viibivatel laevadel, millel viibis vähemalt 25 valijat. Eraldi valimisjaoskonnad moodustati ka sõjaväeosades, kus hääletasid suletud territooriumil elavad sõjaväelased ning sõjaväe teenistuses olevad tsivilistid, kellel puudus tavalisest kirjutus.

Kuigi nimekirjade vormi kinnitas sõltuvalt valitavast asutusest NSV Liidu või Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium, sisaldas see alati ühesugust põhiteavet valijate kohta: perekonna-, ees- ja isanimi, sünniaasta ja elukoht (aadress).⁶ Nimekirja koostamine toimus mitmes järgus. Kõigepealt koostati – sageli eelmiste valimiste materjale kasutades – mustandeksemplar, mis pidi valmis olema umbes kaks kuud enne valimispäeva. Seejärel algas nimekirja kontroll, mille käigus majaja majapidamisraamatute andmeid kasutades kustutati algsest nimekirjast ärasõitnud, surnud ja hääleõigusetud, lisati eksikombel väljajäänud ning parandati vigu nimedes ja sünniaegades.

Nimekirja kontroll pidi olema lõpetatud 30 päeva enne valimisi, siis pandi valminud

nimekiri välja täitevkomitees või valimisjaoskonnas üldiseks tutvumiseks. Vigade ja ebatäpsuste ilmnemisel võisid kodanikud esitada avalduse, mille nimekirja koostanud asutus pidi kolme päeva jooksul läbi vaatama. Selles järgus võis nimekirja täpsustamise põhjuseks olla elukohavahetus või ajutine äraolek valimispäeval, harvemal juhul ka isiku surm. Nimekirjades olevate ebatäpsuste kõrvaldamisega tegelesid ka selleks määratud agitatorid, kes valimistele eelnenud kuu jooksul pidid läbi käima kõik oma piirkonna valijad. Nimekirja kontrollimise kõrval pidid agitatorid välja selgitama ka isikud, kes vajasisid transporti valimisjaoskonda või soovisid tervisliku seisundi tõttu hääletada kodus.

Eelhääletamist Nõukogude valimissüsteem ei tundnud. Nimekirjade väljapaneku järel elukohast alaliselt või ajutiselt lahkunud kustutas täitevkomitee nimekirjast ja andis neile vormikohase hääletamisõiguse tõendi. Selle alusel said lahkujad end uues elukohas valijana arvele võtta ja valimistel osaleda, protseduuri kohaselt avati selliste juurdetulnud valijate dokumenteerimiseks eraldi nimekiri. Ettevalmistuste viimase sammuna pidid kõik valijad nädal enne valimisi saama teate valimisjaoskonna asukohaga, 1941. a. valimistel sisaldasid selles ka väljavõtted valismäärustikust. Teade tuli üle anda isiklikult, kuid alati sellest kinni ei peetud. Valimistele eelneval nädalal tuli koostada ka kõiki tehtud parandusi ja täpsustusi arvestav lõplik nimekiri, mis anti täitevkomiteelt üle valimiste jaoskonnakomisjonile.

Viimased kanded lõplikku nimekirja tegi jaoskonnakomisjon valimispäeval, fikseerides valimisedelite väljaandmise. Vahemärkusena väärib selle toiminguga juures mainimist seik, et valijailt kinnitust sedeli kättesaamise kohta ei võetud, seda asendas komisjonipoolne märg. Valismäärustikud kõnealust detaili ei kajasta, kuid viite kirjeldatud toimimisviisile võib leida nimekirjade koostamise tehnilisest juhendist.⁷ Esmapilgul võib asi paista vähe-

⁶ Valismäärustikes räägitakse sünniaasta asemel vanusest, kuid nimekirjade täitmisjuhised (ERA, f. R-437, n. 1, s. 1) rõhutab, et nimekirjadesse tuli märkida valija sünniaasta. Neil valijail, kes said 18-aastaseks valimiste aastal, tuli sünniaastale lisada ka täpne sünnikuupäev.

⁷ ERA, f. R-437, n. 1, s. 1.

tähtis, kuid see andis jaoskonnakomisjonide käsutusse lihtsa viisi ise „hääli kasti pannes” nõutav valimistulemus tagada. Selle kohta võib mälestustes viiteid leida juba alates Riigivolikogu valimistest 1940. a. suvel.⁸

Valimispäeva juurde kuulusid ka agitatorite ringkäigud elukohtadesse, et inimesi hääletama tuua või teatud juhtudel neile valimiskast koju toimetada. Iga nelja, mõnedel valimistel ka kahe tunni järel tuli ringkonnakomisjonile teatada valimas käinute arv.

Valimistulemuse fikseeris jaoskonnakomisjoni protokoll, mis koostati vahetult pärast hääletamise lõppu ja sedelite üelugemist. Valijate kohta märgiti 1941. a. ja 1946. a. NSV Liidu Ülemnõukogu valimistel protokollis järgnev teave: nimekirja kantud, enne valimisi lahkunud, hääletusõiguse tõendiga lisatud, hääletamise lõpul nimekirjas olevate, sedeli saanud ja hääletanud valijate arv. Lisaks sisaldas protokoll muidugi ka valimistulemuse (kehtetuks tunnistatud sedelite ja kandidaatidele antud häälte arv), samuti hääletamise algus- ja lõpuaega, komisjonile esitatud avalduste ja kaebuste kokkuvõtet ning vastuvõetud otsuseid. 1947. a. ENSV Ülemnõukogu valimistel protokollis valijaid puudutatavat osa lihtsustati: edaspidi märgiti vaid valijate üldarv nimekirjas hääletamise lõppemisel, sedeli saanute ning hääletanute arv. Veel samal ööl saadeti ringkonnakomisjonile virgatsiga protokoll, kus tehti kokkuvõtte tulemustest valimisringkonnas ning koostati ringkonnakomisjoni protokoll, edastamiseks valimiste keskkomisjonile.

Jaoskonnakomisjonide materjalid, sealhulgas valimisedelid anti hoiule linna või maakonna täitevkomiteesse. Valimisedeleid säilitati lühemaajaliselt kuni vastava korralduseni, mille järel need hävitati. Kohalike valimiste materjalist moodustati hiljem arhiivikollektsioonid, mida hoitakse maa-arhiivides. NSV Liidu ja Eesti NSV Ülemnõukogu valimistega seotud dokumendid (juhendid, kandidaatide esitamise protokollid, ringkonna- ja

jaoskonnakomisjonide protokollid) koondati Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumisse ning anti Riigiarhiivi (tol ajal ENSV ORKA).

2. 1941. a. NSV Liidu Ülemnõukogu täiendavad valimised

NSVL Ülemnõukogu täiendavad valimised 1941. a. algul olid esimesed vastliidetud vabariikides ja piirkondades Nõukogude seaduste alusel korraldatud valimised. Neid asuti ette valmistama Moskvas juba augusti algul 1940, samaaegselt Eesti NSV Nõukogude Liidu koosseisu arvamisega. Kuna NSVL Ülemnõukogu koosnes kahest kojast, siis sai iga valija kaks valimisedelit ning pidi väljendama oma seisukohta mõlemasse kotta pürgivate kandidaatide suhtes. Liidunõukokku valiti Eestist vastavalt rahvaarvule 4 liiget, rahvuste nõukokku 25 liiget (võrdne arv igast liiduvabariigist). Need esindusnormid püsisid muutumatuks Nõukogude aja lõpuni ja määrasid muu hulgas ära valimisringkondade arvu.

Valimised toimusid 12. jaanuaril 1941 väidetavalt suure aktiivsuse tähe all. Ametliku teadaande järgi võttis liidunõukogu valimistest Eestis osa 852 552 inimest ehk 97,4% valijate koguarvust, rahvuste nõukogu valimistest 851 801 inimest ehk 97,32 % valijate koguarvust.⁹ Valijate koguarvuks võib neist numbritest lähtudes hinnata ligikaudu 875 300. Otseselt kontrollida seda pole võimalik, sest valimisjaoskondade protokolle on säilinud vaid väike osa. Kui panna siia kõrvale aga 17. juulil 1940 Riigi Teatajas avaldatud Riigivolikogu ametlikud valimistulemused, siis ilmneb, et pool aastat varem oli Eestis hääleõiguslikke kodanikke ainult 703 059. Vahe on kahtlemata väga suur – juurdekasv ca 172 000 inimest ehk üle 24%. Millega võiks seda seletada – kas tõesti oli Eestisse kuue kuuga saabunud nii palju NSV Liidu sõjaväelasi ja tsiviliste?

Kõigepealt tuleb reservatsiooniga suhtuda 1940. a. Riigivolikogu valimiste eespool

⁸ E. Kuik. Valimisvõltsimine Viljandimaal. – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, 3. kd. EMP, Stockholm, 1956, lk. 44–48.

⁹ ERA, f. R-1, n. 2, s. 4.

märgitud ametlikesse tulemustesse. Valimiste ettevalmistusest ja nende ajal valitsenud õhkkonnast on nüüdseks kirjutatud piisavalt.¹⁰ 1942.–1943. a. uuriti Riigiarhiivis (tollases Tallinna Keskarhiivis) põhjalikult 1940.–1941. a. valimisi ning koostati tulemustest ülevaade. Selle töö raames kontrolliti kõiki valimisprotokolle ja loeti uuesti üle hääletusedelid, mis olid Riigivolikogu valimiste kohta sellal peaaegu täielikult säilinud. Tehtud uurimistöö andis valimisõiguslike kodanike tegelikuks arvaks 738 178 – vahe 35 119.¹¹ Samuti selgitati välja, et valijate arvu vähendamine sai teoks tulemuste väljakuulutamise eel valimiste peakomitees. Survet selleks avaldasid EK(b)P juhtivad tegelased, kes leidsid esialgse valimistest osavõtu ja poolthääletajate protsendi olevat liiga madala. Vähendamise ettekäändena viidati seejuures vajadusele arvestada valijate arvust maha Saksamaale ümberasunud.¹² Mingisugust reaalselt alust niisugusel ettekäändel muidugi ei olnud, sest valijate nimekirjade koostamisel omavalitsustes olid Eestist lahkunud juba varem maha arvatud, pealegi oli Saksamaale lahkunute arv üle kahe korra väiksem kui valimiste peakomitees teostatud mahaarvamine. Seepärast on 1940. a. Riigivolikogu valimiste puhul õige lähtuda valimisõiguslike isikute arvestamisel arvust 738 178. Erinevalt ametliku teadaande arvust on see kooskõlas ka valimisealise rahvastiku arvu- tusliku suurusega.

1940. a. Riigivolikogu valimiste ja 1941. a. NSV Liidu Ülemnõukogu täiendavate valimiste võrdlemisel on oluline arvestada ka valimise alampiiri erinevust. Vastavalt NSVL põhiseadusele osalesid 1941. a. valimistel kodanikud alates 18. eluaastast, 1940. a. oli

valimise alampiiriks Eesti Vabariigi seaduste kohaselt 22 eluaastat. Seega tuli NSV Liidu Ülemnõukogu valimistel juurde neli aastakäiku valijaid. Võttes aluseks 1934. a. rahvaloenduse ning arvutades sellest lähtudes rahvastiku vanuskoostise valimisaasta algul, võib lisandunud nooremate, 18–21-aastaste koguarvuks hinnata ligikaudu 66 000 inimest. Rahvastikupõlvkondade mõttes on tegu peamiselt aastatel 1919–1921 sündinutega.

Lisaks 18–21-aastastele noortele oli Eestis 1940. a. Riigivolikogu valimiste eel veel kaks elanike rühma, kes valida ei saanud – sõjaväe tegevteenistuses olevad ja kodakondsuseta isikud. Ajateenijad said valimisõiguse Vabariigi Presidendi dekreediga 6. juulist 1940. Kodakondsuseta valimiseas inimesi oli 1934. a. rahvaloenduse andmeil 5776, valimisealisi Läti, Leedu ja NSV Liidu kodanikke oli kokku 1250.¹³ Eesti ja teiste Balti riikide NSV Liitu inkorporeerimine muutis need inimesed automaatselt NSV Liidu kodanikeks. Valdav enamik muude välisriikide kodanikke lahkus 1939–1940 Eestist. Seega võime 1941. a. valimisteks kodakondsuse muutuse teel lisandunud valijaskonna suuruseks lugeda kuni 7000 inimest. Kui arvestada asjaoluga, et igal aastal omandas paarsada inimest Eesti kodakondsuse, võib see arv osutada umbes tuhande võrra tegelikust suuremaks. Põhimõtteliselt oleks aastail 1934–1940 Eesti kodakondsuse omandanute arvu võimalik ka täpselt välja selgitada, kuid analüüsi tulemusi see oluliselt ei mõjutaks. Vahekokkuvõttena võib seega öelda, et lähtudes valijaskonnast 1940. a. Riigivolikogu valimistel, pidanuks 1941. a. NSV Liidu Ülemnõukogu valimistel osalema veidi üle 811 tuhande inimese. Täpsuse huvides võib sellest arvust lahutada

¹⁰ Uuem ülevaade 1940. a. Riigivolikogu valimistest sisaldub Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni raportites (I. Paavle. Elections of the Riigivolikogu of the ESSR on 14–15 July 1940. – Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn, 2006).

¹¹ ERA, f. 1265, n. 1, s. 308a. Vt. ka L. Uuet. 1940. a. Riigivolikogu valimised ja arhivaaride missioon. – Tuna 2000, nr. 3, lk. 76–81.

¹² A. Soom. Seadusvastased valimised. – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, 3. kd., EMP, Stockholm, 1956, lk. 38–43.

¹³ Rahvastiku koostis ja korteriolud. 1. III 1934 rahvaloenduse andmed, vihk II. Riigi Statistika Keskbüroo, Tallinn, 1935, lk. 37–37.

umbes 1000 1940. a. teisel poolel poliitilistel põhjustel arreteeritud, kes kuulusid Riigivolikogu valijate nimekirjadesse, kuid 1941. a. nimekirjadesse enam mitte.¹⁴

Kui töepäraseks võib pidada NSV Liidu Ülemnõukogu valijate ametlikku arvu (875 300 inimest)? Eespool mainitud uurimise käigus kontrolliti Riigiarhiivis 1942. a. mais-juunis ka 1941. a. NSV Liidu Ülemnõukogu valimiste Tallinna, Nõmme ja Tartu jaoskonnakomisjonide protokollide teisi eksemplare. Dokumendid toodi selleks kohale linnavalitsustest, millest võib järeldada, et ringkonnakomisjonidele saadetud jaoskonnaprotokollide esimesi eksemplare ei olnud säilinud. Erinevalt Riigivolikogu valimistest polnud uurimistööl läbiviijatel kasutada ka valimisedeleid, mis Nõukogude valimiskorralduse järgi ei kuulunud pikemaajalisele säilitamisele. Kontrolli tulemused on Riigiarhiivis tänaseni säilinud.¹⁵

Kontrollimise käigus tuvastati protokollides ohtralt elementaarseid arvutusvigu. Kõige rohkem oli neid seoses nimekirja kantud ja enne valimisi lahkunud valijate arvudega, samuti kehtivate, kehtetute ja poolt antud häältega. Arhiivis tehtud kokkuvõtte kohaselt oli Tallinnas (koos Nõmmega) algselt nimekirja kantud 155 159 valijat, neist lahkus pärast nimekirja koostamist 14 381, hääletamisõiguse tõendiga on elukohajärgselt erinevas valimisjaoskonnas nimekirja lülitatud 7515. Et vähemalt 7000 täisealist inimest Tallinnast nädala või paari jooksul keset talve niisama lahkus või valimispäeval mujal agitatsioonitööd tegi, tundub väheusutav. Tõenäolisem on, et need valijad kustutati hääletuspäeva lõpul nimekirjadest eesmärgiga osavõtuprotsenti tegelikust suuremana näidata. Seda tõendavad ka 1942. a. üleskirjutatud mälestused.¹⁶ Tartus olid vastavad arvud

48 309, 6942 ja 2792, mis tähendab valijate arvu vähenemist nimekirja koostamise ja valimiste vahel enam kui nelja tuhande inimese ehk suhtväljenduses 8,6% protsendi võrra.¹⁷

Riigiarhiivis sõja ajal teostatud kontrolli tulemustele lisaks on käesoleva artikli ettevalmistamisel kasutatud ka siin-seal kohalike täitevkomiteede fondides säilinud 1941. a. valimiste materjale. Nii õnnestus leida peaaegu terviklik komplekt jaoskonnaprotokolle Viljandimaalt ning umbes kolmandik Tartumaalt, samuti on olemas Võru linna protokollid ning üksikuid protokolle Pärnumaalt. Arvestades neid materjale ja 1942. a. tehtud kokkuvõtteid, on meil andmed 263 400 valija kohta, mis vastab 30%-le ametlikust koguarvust. Neist on enne valimispäeva lahkunud 26 516 ehk keskmiselt 10,1% algselt nimekirja kantutest, hääletusõiguse tõendiga on valimistel osalenud 11 063 inimest (4,2%). Kuna teabega kaetud materjal on mahukas ja representatiivne – katab ligi kolmandiku elektoraadist ja hõlmab niihästi suuri (Tallinn, Tartu), keskmisi (Viljandi, Võru) kui väikesi linnu (Otepää, Mustvee jt.), erineva asustustiheduse ja elatustasemega valdu –, siis annab enne valimispäeva lahkunute ja hääletusõiguse tõendiga valimistel osalejate arvu erisus aluse väiteks, et 1941. a. NSV Liidu Ülemnõukogu valijate tegelik arv pidi olema ametlikus teadaandes näidatust vähemalt 6% ehk 52 000 inimese võrra suurem. Kokkuvõte 1940. a. Riigivolikogu ja 1941. a. NSV Liidu Ülemnõukogu valijaskonna analüüsist on esitatud juuresolevas tabelis 1.

Lisades NSV Liidu Ülemnõukogu valijate ametlikule arvule lõplikest nimekirjadest välja jäetud 52 000, saame valijaskonna tõenäoliseks suuruseks 927 000 inimest. Kui tuletada 1941. a. valijaskonna suurus aga pool aastat varem toimunud Riigivolikogu elektoraadist

¹⁴ Poliitilised arreteerimised Eestis, V kd. Eesti Memento Liit, Tallinn, 2005, lk. 40.

¹⁵ ERA, f. 1265, n. 1, s. 291.

¹⁶ ERA 1265, n. 1, s. 297. Valijate sihiliku nimekirjadest kustutamise kõrval aitasid „lahkunute” ja tõendiga hääletanute kirjeldatud vahekorra kujunemisele kaasa need juhtumid, kus valijad end ise elukohas nimekirjast maha võtsid, kuid uues elu- või asukohas tõendiga hääletama ei läinud. Tõendiga valimistel osalemist küll otseselt ei kontrollitud, kuid arvestades rahva hirmutamist ja survet valimistel osalemiseks, ei saa sellist käitumist eriti ulatuslikuks pidada.

¹⁷ ERA, f. 1265, n. 1, s. 291.

– arvestades valimisõiguse laiendamist 18–21-aastastele noortele ning Eestis elanud NSV Liidu, Läti ja Leedu kodanikele ja jättes kõrvale 1940. a. poliitilistel põhjustel arreteeritud – saame tulemuseks veidi üle 810 000 inimese. Nende kahe arvu erisus näitab, et 1941. a. jaanuaris paiknes Eestis vähemalt 116 000 NSVL sõjaväelast ja tsiviilisikut koos valimisealiste perekonnaliikmetega (18-aastased ja vanemad).

Tabel 1. Valijad 1940. a. Riigivolikogu ja 1941. a. NSVL Ülemnõukogu valimistel

Valimised ja valijate rühmad	Arv
1940. a. Eesti NSV Riigivolikogu valimised	
1. Valijate arv ametliku teadaande kohaselt	703 059
2. Valijate arv 1942.–1943. a. teostatud kontrolli kohaselt (tegelik)	738 178
3. 1940. a. suvel valimisõigusetä 18–21-aastased noored	66 000
4. 1940. a. suvel valimisõigusetä NSVL, Läti ja Leedu kodanikud ning kodakondsusetä isikud	7 000
5. 1940. a. suvel ja sügisel poliitilised arreteeritud	1 000
1941. a. NSV Liidu Ülemnõukogu valimised	
6. Valijate arv 1941. a. valimiste nimekirja ekstrapolatsioonina (2+3+4–5)	810 178
7. Valijate arv ametliku teadaande kohaselt	875 300
8. Nimekirjadest väljajäetud valijad	52 000
9. Tõenäoline tegelik valijate arv (7+8)	927 000
10. Vahe (9–6)	116 822

Tegemist on muidugi kaudse hinnanguga ning mingit kindlat tõde nende andmete põhjal välja öelda ei saa. Samas võib kaasaegsetes Vene allikates kohata üsna sarnasele suurusjärgule viitavaid andmeid. Näiteks Mihhail Meltjuhhov annab Balti erisõjaväeringkonna vägede kogusuuruseks 1940. a. oktoobris 295 907 meest, 22. juuniks 1941 oli see väidetavalt suurenenud veel 100 000 võrra.¹⁸ NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu määrusega 28. oktoobrist 1940 määrati Baltimaa-desse paigutatud vägede ülalpidamiseks sama aasta IV kvartalis 282,9 miljonit rubla, sellest Leedule ja Lätile võrdselt 96,65 miljonit ning Eestile 89,6 miljonit.¹⁹ Sõjaväelastele lisandusid NKVD töötajad ja reakoosseis ning NSV Liidust pärit tsiviilisikud.

3. Sõjaväelased 1946.–1959. a. valimistel

Nagu eespool mainitud, korraldati esimesed sõjajärgsed valimised NSV Liidus 1946. a. algul, valimispäevaks oli 10. veebruar. Võrreldes eelmiste, 1941. a. NSVL Ülemnõukogu täiendavate valimistega, on sõjajärgsete NSV Liidu ja Eesti NSV Ülemnõukogu valimiste kohta säilinud palju dokumente: juhendeid, kandidaatide esitamisprotokolle, valimistulemuste kinnitamisprotokolle jms. Vastavalt arhiivieeskirjale on neist Riigiarhiivis moodustatud kaks kollektsiooni (fondid R-437 ja R-255). Hilisema materjali taustal muudab kollektsiooni 1946. a. NSV Liidu Ülemnõukogu valimisi puudutava osa tähelepanuväärseks asjaolu, et säilinud on ka küllalt üksik-

¹⁸ M. Meltjuhhov. Stalini käestlastud võimalus: Venemaa ja võitlus Euroopa pärast 1939-1941. Elmatar, Tartu, 2005, lk. 166.

¹⁹ ERA, f. R-1, n. 22, s. 1, l. 37

asjalik teave Eestis paiknenud sõjaväelaste kohta.²⁰

1946. a. valimisteks moodustati Eestis kokku 1119 valimisjaoskonda, mis vastavalt valimiskorraldustele jagunesid n.-ö. tavalisteks ja kinnisteks jaoskondadeks.²¹ Tavalised jaoskonnad hõlmasid tsiviilhalduses olevat territooriumi, kus valimiste eest vastutasid kohalikud täitevkomiteed. Kinnised jaoskonnad moodustati Nõukogude armee, sõjalaevastiku ning siseasjade rahvakomissariaadi väeosades, neis said valida väeosade territooriumil majutatud sõjaväelased, piirivalvurid ja vangivalvurid. Samuti valisid kinnistes jaoskondades sõjaväe teenistuses olevad tsiviilisikud ja sõjaväelaste perekonnaliikmed, kes elasid väeosa territooriumil ning kellel puudus tavaisikirjutus.

Kinniste jaoskondade suurus võis sõltuvalt üksusest suures ulatuses varieeruda: vastavalt NSVL Ülemnõukogu valimiste määrustikule moodustati jaoskonnad valijate arvuga mitte alla 50 ja mitte üle 3000 valija. Valimiste korralduse üksikasjad väeosades määras kindlaks NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi salajane määrus.²² Põhijoontes oli see korraldus sarnane tavajaoskondade omale, nähes ette nimekirjade ettevalmistamise, nende avaliku väljapaneku ja täpsustamise, samuti nimekirja koostamise järel lahkunute kustutamise ning hääletusõiguse tõendite väljaandmise. Vastutus valimiste ettevalmistamise ja läbiviimise eest väeosades oli asetatud komandöridele.

Viidatud määrus sätestas ka sõjaväelaste koostöö tsiviilvõimuga valimiste läbiviimisel. Nii tuli jaoskondade moodustamine väeosades kooskõlastada kohalike nõukogude täitevkomiteedega, kelle territooriumil need asusid. Määruse kohaselt võidi täitevkomiteedega kokkuleppel lülitada sõjaväejaoskonda-

desse ka väikesed asustatud punktid, mis asusid piirirajoonide maa-alal ja mille elanikest ei jätkunud iseseisvate valimisjaoskondade moodustamiseks. Samuti nägi korraldus ette, et väeosades loodud jaoskondade valimiskomisjoni koosseisu kinnitab kohaliku nõukogu täitevkomitee. Valimisringkondades, kus olid moodustatud sõjaväejaoskonnad, arvati ringkonnakomisjoni liikmeskonda ka üks sõjaväelaste koosoleku poolt valitud esindaja. Vastavalt protseduurile liideti sõjaväeosade valimistulemused jaoskonnaprotokollide alusel ringkonna üldiste tulemustega.²³ Arvestades sõjaväe liikuvust, täpsustas määrus ka seda, et sõltumata paiknemisest valimiste päeval, valivad väeosad neis ringkondades, kuhu nad olid märgitud valimiskampaania algul.

1946. a. NSV Liidu Ülemnõukogu valimistega seotud dokumentatsiooni arhiveerimisel ei peetud vajalikuks sõjaväejaoskondadest pärit materjali muust eraldamist, mistõttu fondis on olemas ka nende hääletusprotokollid. See tähendab, et läbi Nõukogude aja oli arhiivis salastamata ja kättesaadav kõigi Eesti NSV territooriumil asunud sõjaväe- ja piirivalveosades ning vangilaagrites nimekirjadesse kantud valijate arvud. Muidugi tuleb arvestada, et päris täielikult need üksuste isikkoosseisu suurust ei peegelda, sest linnades elas arvestatav osa kaadrisõjaväelasi ja nende pereliikmeid väljaspool väeosa territooriumi ning oli vastavalt sellele kantud valijate nimekirja elukohajärgses tavajaoskonnas. Sõjaväelastega seonduvaid ebatäpsusi märgitakse ka tollal ENSV Statistika Keskvalitsuses koostatud aruannetes ja seletuskirjades: tüüpiliselt on siin-seal täheldatud asjaolu, et kinniste jaoskondade nimekirjas olevad sõjaväelased hääletasid tõendite alusel ka tavalistes jaoskondades.²⁴ Samas ei tuvastatud

²⁰ 1946. a. valimiste samalaadsele kasutusele on tähelepanu juhtinud ka K.-O. Veskimägi (Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Varrak, Tallinn, 2005, lk. 161) ja D. Vseviiov (Kirde-Eesti urbaanse anomaalia kujunemine ning struktuur pärast Teist maailmasõda. TPÜ kirjastus, Tallinn, 2002, lk. 45–46). Algmaterjalide asemel on viidatud autorid kasutanud EKP(b) Keskkomitee esitatud aruandeid.

²¹ ERA, f. R-437, n. 1.

²² ERA, f. R-437, n. 1, s. 2.

²³ Erinevalt valimisprotokollidest ei edastatud sõjaväejaoskondade valimisedeleid tsiviilvõimudele, need hoiustati kuni hävitamiseni diviisi (brigaadi) poliitosakonnas.

²⁴ ERA, f. R-1, n. 18, s. 18.

selliseid eksimusi väga palju ning teatavale ebatäpsusele vaatamata võib valimisprotokollides kajastuvaid andmeid käsitleda Eesti territooriumil paiknenud sõjaväe isikkoosseisu miinimumhinnanguna.

Materjali illustreerib tabel 2, mis esitab kinniste jaoskondade ja neis valijate isikute arvu 1946. a. NSV Liidu Ülemnõukogu valimistel. Valijate arv on tabelis antud kaheselt: koostatud esialgse nimekirja järgi ning lõplikuna valimispäeval, vahepealseid muutusi arvestades. Erinevalt tavajaoskondadest langeb viimane arv kinnistes jaoskondades üldjuhul kokku hääletamisest osavõtnute arvuga. Materjali säilimise täielikkust lubab

kinnitada jaoskondade numeratsiooni pidevus. Vaid Tallinnas on mõned (3–4) sõjaväejaoskondade numbrid jäänud vahele, kuid on võimalik, et neid tegelikkuses ei moodustatudki, sest demobilisatsiooni käigus võidi mõni väeosa ka lihtsalt likvideerida. Haldusüksused on tabelis esitatud maakondade lõikes, tuues eraldi välja neli vabariiklikku linna. Tabeli koostamisel on kasutatud suurema ruumilise detailsusega teavet rahvaste nõukogu valimistest, mille puhul jaotati Eesti vastavalt valitavate saadikute arvule 25 ringkonnaks. Liidunõukogu saadikute valimiseks vajati Eestis vaid nelja ringkonda.

Tabel 2. Kinnised valimisjaoskonnad ja valijad 1946. a. NSVL Ülemnõukogu valimistel

Maakond	Jaoskondade arv	Valijate arv nimekirjades	Valijate arv valimispäeval
1. Harjumaa	126	57 758	52 342
sh. Tallinn	83	43 813	39 873
2. Järvamaa	11	6 467	5 594
3. Läänemaa	22	7 670	6 948
4. Pärnumaa	5	4 241	3 836
sh. Pärnu	5	4 241	3 836
5. Saaremaa	27	6 770	6 480
6. Tartumaa	11	5 907	6 447
sh. Tartu	8	3 278	4 313
7. Valgamaa	5	3 111	1 845
8. Viljandimaa	2	975	949
9. Virumaa	32	15 292	13 273
sh. Narva	10	5 874	5 134
10. Võrumaa	4	2 221	1 662
Kokku	245	110 412	99 376

Allikas: ERA, f. R-437, n. 1. s. 6–30.

Tabelist ilmneb, et kinnistes jaoskondades on valijate arv valimispäeval (10. veebruar 1946) olnud enamikus piirkondades väiksem kui 1945. a. detsembris. Ainsana on vastav arv suurenenud Tartu linnas. Eesti kui terviku osas ulatub vähenemine 10%-ni, mis arvata vasti kajastab sõja lõpule järgnenud demobiliseerimise käiku. Lisaks üldarvule annavad tabelis esitatud valijate arvud küllalt üksikasjaliku ülevaate ka sõjaväe tollasest paiknemisest. Maakondadest oli sõjaväe kont-

sentratsioon kõige suurem Harjumaal, koos Tallinnaga asus siin valimispäeva seisuga üle poole (52,7%) kinnistes jaoskondades valijatest. Harjule järgnes Virumaa 13,4%-ga. Päril ilma sõjaväeta ei olnud ükski kümnest maakonnast. Kõige tagasihoidlikum – pisut alla tuhande inimese – militaarkontingent paiknes Viljandimaal (1%, kõik Viljandi linnas). Rahvaste Nõukogu saadikute valimiseks moodustatud 25 ringkonda võimaldavad täpsustada sõjaväe paiknemist Tallinnas ja Harjumaal.

Nii oli Koplis moodustatud 20 kinnist valimisjaoskonda, Keskrajoonis 22, Mererajoonis 27, sh. paar sõjalaeva, ja Nõmmel 9 jaoskonda. Tallinna jaoskondadest kaks olid NKVD väeosade omad. Harjumaal oli sõjavägi koondunud maakonna lääneossa: maakonna idaosas oli moodustatud 11 jaoskonda, lääneosas aga 32 jaoskonda. Valimisprotokollidest võib välja lugeda, et Eesti Laskurkorpus paiknes peamiselt Järvamaal (Aegviidus ja selle ümbruses). Protokollis seda otseselt märgitud pole, kuid sealse viie kinnise valimisjaoskonna dokumendid on koostatud eesti keeles. Eestikeelse protokollis on vormistanud ka kaks Tallinnas asunud väeosa. Narvas olid eraldi valimisjaoskonnad muudele lisaks kahel ehituspataljonil ja kahel vangilaagril. Üks vangilaager on materjalist tuvastatav ka Tartus.

Pärast 1946. a. korraldatud valimisi pole kinniste valimisjaoskondade protokolle enam arhiivi antud. Kuid neis hääletanud sõjaväelaste arvu saab sellele vaatamata kindlaks teha, liites ükshaaval kokku valijate arvud tavaliste jaoskondade protokollidest ning võrreldes seda valimiste ringkonnakomisjonide vastavate kokkuvõtetega. Kui ringkonnas leidis kinnisi jaoskondi, siis on neisse kuulunud valijate arv leitav ringkonnakomisjonide protokollides ja tavajaoskondade

protokollides kajastatud arvude vahena.

Tabel 3 esitab sellise arvutuskäigu tulemuse Eesti kui terviku kohta 1947., 1948., 1950., 1954. ja 1959. a. valimistel. Tabelis esitatud tavajaoskondade valijate arv aastail 1947–1954 pärineb nimekirjade statistilisest töötlustest, millest tuleb lähemalt juttu artikli järgmises osas, 1959. a. tavajaoskondade valijate arv on saadud jaoskondade valijate arvu summeerimisel. Teine arvude sari on võetud valimiste ametlikest üldkokkuvõtetest Eesti kohta. Kahe arvusarja erisus peaks peegeldama Eesti territooriumil paiknenud kinnistes jaoskondades nimekirjadesse kantud valijate arvu.

Praeguses tööjärgus ei pea autorid end pädevaks kommenteerima erinevate valimismomentide võrdluses ilmnevaid suuri kõikumisi kinnistes jaoskondades hääletanute arvus. Kui 1948. a. kohalike valimiste puhul võib tekkida kahtlus, kas kõik sõjaväelased nendest osa võtsid, siis 1950. a. NSVL Ülemnõukogu valimistest osavõtt pidi olema kindlasti täielik. Küsimusse võiks selgust tuua teave NSV Liidu relvajõudude isikukoosseisu üldise dünaamika kohta 1940.–1950. aastatel, kuid Eestis paiknenud okupatsioonivägede suuruse põhjalikum analüüs jääb käesoleva artikli raamist väljapoole. Valimiste materjalid pakuvad selleks ühe võimaliku pidepunkti.

Tabel 3. Valijate arv 1947.–1959. a. valimistel

Valimised	Valijate arv tavajaoskondades	Valijate koguarv üldkokkuvõtte järgi	Erisus (valijate arv kinnistes jaoskondades)
1. 1947 Eesti NSV Ülemnõukogu	723 777	828 837	105 060
2. 1948 kohalikud	747 934	795 144	47 210
3. 1950 NSV Liidu Ülemnõukogu	737 117	799 776	62 659
4. 1954 NSV Liidu Ülemnõukogu	761 712	876 795	115 083
5. 1959 Eesti NSV Ülemnõukogu	827 352	891 091	63 739

Allikas: ERA, f. R-437, n. 1, s. 6–30; n. 2, s. 5–22; n. 3, s. 59–80.

Teema lõpetuseks on paslik küsida, kas samal moel on võimalik arutada sõjaväelaste arvu ka järgnevat aastail? Kindlasti. Selleks tuleb 1000–1200 tavalise valimisjaoskonna valijate arvud protokollides kokku liita

ning võrrelda seda ametliku valimistulemuste kokkuvõttega. Kui võtta Eestit tervikuna hõlmava üldkokkuvõtte asemel aga võrdlusaluseks ringkonnakomisjonide protokolle, saaks lisaks kinnistes jaoskondades valijate koguarv

vule selgitada ka nende ruumilise paiknemise. Eriti sobiv oleks selliseks otstarbeks kasutada Eesti NSV Ülemnõukogu valimiste materjale. Rahvaarvuga käsikäes kasvanud saadikute arvule vastavalt oli Eesti maa-ala kohaliku ülemnõukogu valimistel jagatud 100 kuni 125 valimisringkonnaks, mille piiride määramisel lähtuti kehtivast haldusjaotusest. Niisugune andmestik tagab üsna suure ruumilise täpsuse. Samal eesmärgil on mõeldav kasutada ka kohalike valimiste materjali, kuid selle terviklik säilivus maa-arhiividesse hajutatud kohalike nõukogude fondides nõuab eelnevat kontrollimist.

4. Valimismaterjalide kasutamine rahvastikustatistikas

Pärast Teise maailmasõja lõppu korraldas enamik sõjast haaratud riike rahvaloenduse, et saada usaldusväärset teavet inimkaotustest ning sõja põhjustatud rahvastikumuutustest: 1945. a. Taani, 1946. a. Bulgaaria, Jaapan, Norra, Poola, Prantsusmaa, Lääne-Saksamaa ja Tšehhoslovakkia (osa territooriumist järgmisel aastal), 1947. a. Belgia ja Holland, 1948. a. Rumeenia ja Jugoslaavia, 1949. a. Suurbritannia ja Ungari, 1950. a. USA ja Ida-Saksamaa ning 1951. a. Austria, Itaalia, Kanada ja Kreeka.²⁵

Väga suurtele inimkaotustele vaatamata moodustab ühe vähese erandi Nõukogude Liit. Kuigi juba sõja ajal hakati kokku võtma mitmesuguseid sõjakahjusid, sealhulgas ka inimkaotusi ning paljudes piirkondades sõja käigus lagunenu rahvastikuarvestuse taudal oleks pidanud vajadus täpsema informatsiooni järele olema ilmne, ei pidanud riigi juhtkond loenduse korraldamist vajalikuks

ning selleni jõuti alles Hruštšovi sula ajal, 1959. a. Nii pikka viivitust ei ole võimalik seletada ainult majandusliku kitsikuse või muude seesuguste asjaoludega. Seda ajajärku 1990. aastatel, pärast publitseerimispiirangute äralangemist ja paljude varem salastatud arhiiviallikate kättesaadavaks muutmist käsitletud vene demograafide arvates oli loendusest hoidumise põhjuseks soov vältida inimkaotuste põhjendamatult suure ulatuse avalikustamist. See oleks aga olnud paratamatu, sest isegi statistika range salastatuse oludes oleks loendusel fikseeritud rahvaarv tulnud üldsusele teatavaks teha.²⁶

Ilmselt aitasid asjade niisugusele käigule kaasa ka Stalini ja tema kaaskonna ebameeldivad kogemused seoses NSV Liidu 1937. a. rahvaloendusega, mis kuulutati pärast esialgsete andmete selgumist metoodikale viitaval ettekäändel läbikukkunuks, koos ajastule vastavate tagajärgedega korraldajate jaoks. Tegelikult tulenes loenduse ebaõnnestunuks kuulutamine hoopis tõsiasjast, et see oli näidanud sootuks väiksemat rahvaarvu, võrreldes NSV Liidu poolt varem avalikku- sele ja rahvusvahelistele organisatsioonidele teatatud andmetega.²⁷ Ilmselt polnud rahvastikustatistikud tolleks ajaks veel küllaldaselt mõistnud neile esitatud „riiklikku tellimust”, samuti võis nappida andmetega manipuleerimise praktilist oskust. Kaudselt viitab „sobivama” tulemus saamise püüdlusele loenduse korduv edasilükkamine (algselt oleks see pidanud toimuma juba 1933. a. algul). „Vea” parandamine osutus nii tülikaks, et selleks tuli korraldada uus rahvaloendus 1939. a. Kuigi viimase tulemus vastas ootusele küllalt hästi – tänapäevase hinnangu kohaselt saavutati see muu hulgas teatavate rühmade topeltarvestamise kaudu²⁸ –, kaalusid loendusega

²⁵ D. Goyer, G. Draajer. Handbook of national population censuses. Europe. Greenwood Press, New York, 1992.

²⁶ J. Andrejev, L. Darski, T. Harkova. Demografičeskaja istorija Rossii: 1927–1959. Informatika, Moskva, 1998, lk. 41.

²⁷ 1937. a. loendus andis NSV Liidu rahvaarvuks 1937. a. algul 162 miljonit, samas oli Stalin juba 1933. a. ÜK(b)P XVII kongressil rääkinud 168 miljonist. Arhiivides säilinud materjalide analüüs 1990. aastatel on kinnitanud loenduse head kvaliteeti (Vsesojuznaja perepis´ naselenija 1937 goda: obščie itogi. Sbornik dokumentov ja materjalov. Rosspen, Moskva, 2007).

²⁸ J. Andrejev, L. Darski, T. Harkova. Demografičeskaja istorija Rossii: 1927–1959, lk. 31–42.

seonduvad komplikatsioonid kuni Hruštšovini üles sellest ettevõtmisest saadava kasu.

Kuid samal ajal oli ka NSV Liidu praktikalisteks vajadusteks tarvis teatud ülevaadet rahvastikust. Selle kindlustamiseks oli 1930. aastatel välja arendatud mitu üksteist täiendavat süsteemi. Linnades ja alevites oli rahvastikuarvestuse aluseks sissekirjutusel põhinev passi- ja majaraamatute süsteem, mida haldasid siseministeeriumi miilitsaosakonnad. Süsteemi põhieesmärgiks oli riigipoolne kontroll inimeste elukoha ning elanikkonna liikumise üle, samuti jälitustegevuse võimaldamine.²⁹ Statistikat võib pidada sellise süsteemi kõrvalsaaduseks, seda kasutati igakuulise operatiivteabe saamiseks linnade ja alevite rahvaarvu kohta. Süsteemi teiseks väljundiks oli rändestatistika, mis aga hõlmas vaid nn. pasportiseeritud piirkondi. Maapiirkondi, välja arvatud piiritsoonid, passisüsteem ei hõlmanud ning seal põhines rahvastikuarvestus teistlaadsel alusel. Maarahvastiku kohta olid sisse seatud majapidamisraamatud, mille põhjal tegid külanõukogud iga-aastasi kokkuvõtteid rahvaarvu ja rahvastiku koostise kohta.³⁰ Kahe eelmainitu kõrval toimis eraldi rahvastiku loomuliku liikumise (sünnid, surmad) ja perekonnaseisumuutuste (abielud, lahutused jms.) arvestus, millega tegelesid linnades ja rajoonikeskustes perekonnaseisukatide bürood ja maal külanõukogud. Alates 1934. a. kuulus perekonnaseisu registreerimine samuti NKVD haldusalasse.

Sovetiseerimise instrumendina laienesid kõik need arvestussüsteemid ka Eestisse ja asendasid iseseisvuse ajal loodud korralduse, esmakordselt 1940.–1941. a. ja püsivamalt alates 1944. a.³¹ Täieliku pärisorjastamise

mulje vältimiseks said Balti vabariikides siiski passid ka maaelanikud. NSV Liidu rahvastikuarvestuse süsteemi kehtestamine vääricks omaette süvenenumat käsitlust, kuid see viiks meid kõrvale kirjutise põhiteemast, valimistest. Artikli eelmistes osades demonstreeritud valimisteabe rakendamine Eestis paiknenud sõjaväelaste arvu selgitamiseks on autorite mõttearenduse vili, kuid valimiste andmestiku rahvastikustatistilist väärtust nägid ka tollased Nõukogude ametivõimud. Põhjusi selleks oli neil peamiselt kaks. Esiteks ei pakkunud 1930. aastatel väljaarendatud süsteemid kogu riigi toimimiseks vajalikku informatsiooni. Kõige tähtsamana jäi puudu teave rahvastiku soolise ja vanuselise koostise kohta, mis on teadupärast aluseks paljude valdkondade plaanisel, piltlikult väljendudes lastesõimest vanadekoduni, samuti mis tahes demograafiliste üldistuse näitajate arvutamisel (keskmine eluiga, summaarne sündimuskordaja jms.). Kui maarahvastiku kohta oli võimalik vanuskoostise teavet hankida külanõukogudes iga-aastaselt koostatud kokkuvõtetest, siis linnades analoogne allikas puudus ning linnarahvastiku osas piirdus informatsioon sisuliselt rahvaarvuga. Teiseks ja mitte vähem oluliseks põhjuseks oli olemasoleva teabe paiguti väga madal usaldusväärsus, eriti sõjategevusest puudutatud piirkondades, mis pidi tollastele ametimeestele üsna hästi teada olema.³²

Kõige loogilisem oleks neis oludes olnud rahvaloenduse korraldamine, kuid eespool kirjeldatud põhjustel ei tulnud see tollases NSV Liidus kõne alla. Toonased statistikud leidsid olukorrast teatava väljapääsu valimisekirjade kasutamise näol. Esimest korda

²⁹ M. Matthews. The passport society: controlling movement in Russia and the USSR. Westview Press, Boulder, 1993.

³⁰ L. Tepp. Maarahvastiku arvu ja koosseisu muutumine majapidamisarvestuse andmetel. – Eesti Statistika Kuukiri 1995, nr. 1(37), lk. 19–53.

³¹ I. Paavle. Soviet passport system in the Estonian SSR – Estonia since 1944. – Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn, 2009; K. Katus, A. Puur, A. Põldma. Eesti rahvastiku sünniteave 1944–1959: teostuvusuuring ja kvaliteedianalüüs. RU sari A, nr. 42. EKDK, Tallinn, 2004.

³² J. Andrejev, L. Darski ja T. Harkova (lk. 56–61) andmetel jäi NSV Liidus aastatel 1946–1958 registreerimata 6,9% sündidest ja 18,5% surmajuhtudest. Arusaadavalt olid need näitajad esimestel sõjajärgsetel aastatel keskmisest kõrgemad, sõja ajal aga katkes paljudes piirkondades rahvastikuarvestus sootuks.

tehti seda NSV Liidu Ülemnõukogu valimistel 1946. a. veebruaris. Järgneva kaheksa aasta vältel korraldati ettevõtmist veel neljal korral: 1947. a. liiduvabariikide ülemnõukogude valimistel, 1947.–1948. a. kohalikel valimistel ning 1950. ja 1954. a. NSV Liidu Ülemnõukogu valimistel. Teiste sõnadega kasutati statistiliseks töötamiseks kuni 1950. aastani eranditult kõigi NSV Liidus peetud valimiste materjale, hiljem tehti seda vaid ühel korral (1954). Perioodsuse vähenemine peegeldab arvatavasti nii esimeste sõjajärgsete aastate väga muutliku rahvastikupildi teatavat stabiliseerumist 1950. aastate alguseks kui ka rahvastikuarvestuse täpsuse paranemist. Stabiilsemates oludes kadus vajadus „rahvastikuinventuuri” iga-aastase kordamise järele, kümnendi teisel poolel võeti juba suund rahvaloenduse korraldamisele.

4.1. 1946.–1954. a. valimisnimekirjade statistiline töötus

Riigiarhiivis säilinud materjal (juhendid, NSVL SKV-le esitatud kokkuvõtted, kohalike statistikainspektorite aruanded) annab valismaterjali statistilise töötuse korraldusest hea ülevaate.³³ Ajaloolise huviväärsuse kõrval tasub sel peatuda seetõttu, et just rakendatud meetodikast ja protseduuridest sõltub kogutud arvustiku usaldus- ja kasutusväärsus. Kõige üksikasjalikuma pildi saab neist NSV Liidu Statistika Keskvalitsuse orgplaanidest, mis koostati kõigi töötusega hõlmatud valimiste puhul kohalikele statistikaasutustele tööjuhendiks.

Statistilise töötuse aluseks võeti valijate lõplikud nimekirjad, mida valimispäeval oli jaoskondades kasutatud hääletussedelite väljaandmiseks. Nimekirjade töötus oli detsentraliseeritud, see viidi läbi kohalikes statistika-inspektuurides. 1940. aastate teise poole ja 1950. aastate Eestis olid inspektuurid loodud

maakondades (hiljem rajoonides) ja vabariiklikes linnades. Orgplani kohaselt pidid täitevkomiteed andma valimisnimekirjad statistikainspektoritele üle hiljemalt nädala jooksul pärast valimispäeva. Kuna kogu töö pidi olema teostatud suhteliselt kiiresti (1–2 kuu jooksul), kaasati sellesse lisaks inspektorite alalisele personalile ajutist abijõudu. „Ettevalmistatud ja usaldatavate” töötajate eraldamine oli tehtud ülesandeks täitevkomiteedele, kuid statistikainspektorite aruanne-dest ilmneb, et NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu kõrgele korraldusele vaatamata jäid abilised vähemalt 1946. a. mitmel pool saamata.³⁴ Koos abijõududega võis nimekirjade töötuse olla Eestis kaasatud üle 150 inimese.

Et valimisnimekirjade töötus oli mõeldud loenduse aseainena – rahvaarvu ja rahvastikukoostise selgitamiseks –, tuleb selle läbiviimist ning tulemusi hinnata eeskätt rahvastiku kui terviku hõlmamise seisukohalt. N.-ö. definitsiooni järgi ehk otse valimiseadusest tulenevalt polnud nimekirjades esindatud kolm erineva tähenduse ja kaaluga rahvastikurühma. Esiteks jäid kõrvale muidugi lapsed, kes valimispäeva seisuga olid nooremad kui 18 eluaastat. Täiskasvanutest puudusid nimekirjadest need, kellelt valimisõigus oli kohtuotsusega ära võetud. Nagu artikli algusosas selgitatud, tähendas see praktikas kinnipidamisasutustesse suletud ja asumisele saadetud inimeste puudumist. Valimiste materjale analüüsinud vene demograafid on selle rahvastikuosa suuruseks hinnanud NSV Liidu ulatuses tervikuna 1946. a. kuni 6,4 miljonit ehk 6,1% valimisealistest, ka hilisematel valimistel pole seda hulka hinnatud palju väiksemaks.³⁵ Selle numbri sisse ei kuulu tervete rahvustena ümberasustatud tšetšeenid, ingušid, Krimmi tatarlased jt. Samas, Eesti tsiviilrahvastiku seisukohalt pole põhjust kinnipeetavate arvestusest kõrvalejätmist eksitavaks pidada, sest enamik

³³ Valimisnimekirjade statistilist töötust puudutavad säilikud asuvad Riigiarhiivi fondi R-10 nimistutes 2, 10 ja 18.

³⁴ ERA, f. R-10, n. 2, s. 67, l. 27–35.

³⁵ J. Andrejev, L. Darski ja T. Harkova. Demografičeskaja istorija Rossii 1927–1959, lk. 116.

neist saadeti siit mujale ning nende käsitlemine kohaloleva rahvastikuga samal alusel oleks pigem eksitav. Kolmandaks valimiseaduse tõttu nimekirjadest kõrvale jäänud rühmaks olid sügava vaimupuude tõttu valimisõigusest ilma jäetud isikud, enamjaolt erihooldekodude asukad. Eesti kaasaegsete valimiste praktikast lähtudes jääb kõnealuse rühmaga seotud alarvestus 1,5–2 tuhande piiresse.³⁶

Metoodika kohaselt lülitati töötlusse kõigil aastatel üksnes tavajaoskondade valijate nimekirjad, mis tähendab keskendumist tsiviilelanikkonnale ning suletud territooriumidel paiknenud militaarkontingendi kõrvalejätmist. Selline põhimõte on rahvastikuarvestuses üldkasutatav ning seda rakendati ka NSV Liidus. Siiski, nagu eelmises osas näidatud, ilmneb militaarkontingendi suurus valimiste ametlikes üldkokkuvõtetes kajastatud ja tavajaoskondades nimekirjadesse kantud valijate arvu vahena.

Töötusega hõlmatud tsiviilrahvastiku puhul väärib omaette tähelepanu veel lokalisatsioon. Viimase arvestamisel tunneb rahvastikustatistika kahte peamist lähenemist, mille rakendamine annab tulemuseks vastavalt kohaloleva või alalise rahvastiku. Tehnilisi nüansse kõrvale jättes on kohaoleva rahvastiku määratlemisel aluseks inimeste tegelik viibimispaik fikseeritud ajahetkel (nt. loenduse kriitiline moment); alalise rahvastiku puhul on määravaks püsielukoht, arvestamata võimalikku ajutist mujal viibimist. Käsitlusalusel perioodil eelistas NSV Liidu statistika elanikkonna arvestamisel kohaloleva rahvastiku mõistet, muu hulgas lähtus sellest ka rahvaloenduste tulemuste esitus.³⁷ Tollase praktikaga kooskõlas lähtus kohaloleva rahvastiku määratlusest ka valimismimekirjade töötlus. Juhendite kohaselt valimiste ajaks elukohast hääletusõiguse tõendiga ajutiselt lahkunud elukohajärgses valimisjaoskonnas ei arvestatud. Need

isikud lülitati statistilistesse kokkuvõtetesse valimispäeva asukohas, olgu selleks kas või kaugsõidurong. Seega rahvastikustatistika mõttes oli valimismimekirjade töötlus hääletatud üsna täpselt kohaloleva täisealise tsiviilrahvastiku arvu ja koostise selgitamisele, ainsaks hälbeks metoodilisest korrektsusest võib pidada tervise tõttu valimisõigusest ilma jäetute kajastamata jäämist.

Metoodika kõrval on teiseks peamiseks valimisandmete kasutusväärtust määravaks teguriks nimekirjadega tehtud töö täpsus. Artikli autorid ühinevad valimismaterjali statistilist kasutamist uurinud vene kolleegide hinnanguga, et infoallikana tuleb koostatud nimekirju pidada küllalt usaldusväärseks. Selle seisukoha toetuseks kõneleb kõigepealt nimekirjade koostamise viis: see oli detsentraliseeritud ning sellega tegelesid inimesed, kes pidid kohalikku olustikku ja elanikkonda tundma. Agitaatorid kontrollisid nimekirju, tehes süstemaatiliselt „koduvisiite”, mis on üsna sarnane loenduse puhul rakendatavale protseduurile. Nimekirjade täpsus pidi olema ka nimekirja koostajate huvides, sest näiteks „surnud hingede” nimekirja jäämine tähendanuks valimiste osavõtuprotsendi vähenemist.

Lisaks koostajatele kontrollisid nimekirjade täpsust ka statistikatöötajad: vastavalt juhendile pidid statistikud nende kättesaamisel esimese asjana võrdlema nimekirjades olevat valijate arvu valimiskomisjonide poolt koostatud jaoskonnaprotokollidega. Kõnealuse kontrolli tulemused kajastuvad statistikainspektorite aruannetes, mis 1946. a. kohta on ka säilinud.³⁸ Kontrolli käigus tehtud täpsustused on väikesed, tüüpiliselt suurusjärgus ühest-kahest kuni mõneteistkümmene inimeseni, põhjuseks vead protokollide koostamisel. Pisut suuremat lahknevust (77 inimese võrra) märgitakse üksnes Pärnumaal, kus kolm valda jätsid esitamata tõendiga hääletanute nimekirjad. Maakonna arves-

³⁶ EV Siseministeeriumi rahvastikutoimingute osakonnast saadud andmed 04.03.2010.

³⁷ B. Anderson, B. Silver. 'Permanent' and 'present' populations in Soviet statistics. – Soviet Studies, vol. 37, nr. 3, lk. 386–402.

³⁸ ERA, f. R-10, n. 2, s. 66–67.

tuslikust rahvaarvust ei moodusta see siiski üle 0,1%.

Statistiline töötlus, mis seisnes erinevatesse sünnipõlvkondadesse kuuluvate meeste ja naiste arvu valimisjaoskondade kaupa käsitsi kokkulugemises, oli samuti pisiseikadeni reglementeeritud. Lugemise hõlbustamiseks šifreeriti kõigepealt nimekirjades olevate isikute sugu nimest lähtudes, seejärel kanti iga isiku teave vastava valimisjaoskonna kohta tehtud abitabeli õigesse lahtrisse ning lõpuks liideti isikute arv kokku sugude ja põlvkondade kaupa. Töö käigus tehtud korduvad võrdlused nimekirjade ja kokkuvõtte vahel välistasid vigade läbimineku, ettevõtmise väljundiks olid vormikohased arvtabelid valimisealise rahvastiku koostise kohta sooliselt ja ühe-aastaste sünnipõlvkondade kaupa. Väljundtabelid tuli statistikainspektoritel koostada eraldi iga linna/alevi ja iga maakonna maarahvastiku kohta. Valla/külanõukogu tasandi tulemuste esitamist ette ei nähtud, ilmselt põhjusel, et vastav teave oli majapidamisraamatutel põhinevast aruandlusest juba olemas.

Samas tuleb protseduuri juures märkida ka nõrkusi, mis seonduvad küll pigem nimekirjade koostamise, mitte otseselt statistikute tööga. Üks niisuguseid oli nimekirjade koostamise järel hääletusõiguse tõendiga lahkunute kajastamine, mis sõltus isiku soovist uues asukohas valima minna ja nõnda taas nimekirjadesse kantud saada. Mingit mehhanismi selle tagamiseks polnud. Sel moel tekkiva alaarvestuse ulatust saaks täpselt hinnata nimekirjadest kustutatute ja tõendiga uuesti arvele võetute suhte järgi, kuid kahjuks pole niisugust võrdlust statistikute poolt süstemaatiliselt tehtud. Ettekujutuse rahvastiku liikuvusest võib saada loendustel elukohast ajutiselt ära olnud inimeste osakaalu põhjal:³⁹ 1959. a. loendusel oli see NSV Liidus keskmiselt 2,38%. Samas ei ole mingit alust oletada,

et suur osa valimiste ajal elukohast eemal viibinutest oleks valimistest kõrvale hoidnud. Seda kinnitavad siin-seal rajooniinspektorite 1950. a. aruannetes sisalduvad andmed lahkunud ja/või tõendiga juurdetulnud valijate arvu kohta.⁴⁰

Vastupidises suunas võis tulemust mõjutada sõjaväelaste arvestus. Üldjuhul pidid väeosade territooriumile majutatud sõjaväelased valima suletud jaoskondades, mis statistilise töötluse alla ei kuulunud. Arhiividokumendid aga näitavad, et alati sellest rangelt kinni ei peetud. Põhjused võisid olla seejuures erinevad, tavajaoskondades võisid valijate nimekirja sattuda sinna valimispäevaks valveteenistusse saadetud sõjaväelased, valimisperiodil väeosast metsa- ja muudele töödele komandeeritud, aga ilmselt võidi tavajaoskondadesse valima minna ka alla 50-mehelise koosseisuga väikeüksustest, kus eraldi kinnist jaoskonda ei moodustatud. Aruannetest selgub, et statistikud püüdsid tavanimekirjadesse sattunud sõjaväelasi töötlusse mitte lülitada, näiteks 1950. a. valimiste kohta on teave 850 sõjaväelase tuvastamisest ja kokkuvõtetest kõrvalejätmisest Tallinnas.⁴¹ Kuigi seda täies ulatuses teha ei õnnestunud, võib oletada, et veast johtuv tsiviilelanikkonna liigiarvestus pole eriti ulatuslik, eriti maapiirkondades.

Püüdlust võimalikult täpse tulemuse poole tõendavad ka Tartus 1946. a. teostatud valimisnimekirjade kontrolli materjalid.⁴² Seal selgitas linna statistikainspektor Tallinnast saabunud korralduse peale elanikke küsitledes välja, et „pooled nimekirjadest kustutatud valijatest olid veebruari esimesel poolel pidevalt Tartus, oma elukohas ja seetõttu polnud alust neid nimekirjadest kustutada”. Kontrollil põhinev parandus suurendas valijate arvu Tartus 3,3% võrra, mis on ühtlasi kõige suurem arhiivimaterjalis dokumenteeritud korrektsioon. Tõenäoliselt parandasid

³⁹ Vsesojuznaja perepis´ naselenia 1959 g. SSSR. Svodnyi tom. Gosstatizdat, Moskva, 1962, lk. 6–17.

⁴⁰ Nt. Orissaare rajooni puhul räägitakse 80 inimesest, kes hääletusõiguse tõendiga valisid väljaspool rajooni. Paide rajoonis ületas tõendiga hääletanute arv väljaantud tõendite arvu 47 võrra (ERA, f. R-10, n. 10, s. 319). Võrreldes valijate koguarvuga, jääb see mõne protsendikümnendiku piiresse.

⁴¹ ERA, f. R-10, n. 18, s. 18, l. 31.

⁴² ERA, f. R-10, n. 2, s. 66, l. 84–89.

statistikud nimetatud juhtumil vea, mille valimiste kohalikud läbiviijad olid teinud sooviga valimiste tulemust ilustada. Tagantjärele pole selge, mis elanike küsitlemiseni läinud kontrolli Tartus tingis. Võib oletada, et selle põhjustas nimekirjast kustutatute kahtlust-äratavalt suur arv.

Kui elanike küsitlemist tuleb pidada erakorraliseks, siis statistikute poolt rakendatud standardseks kontrollimeetodiks oli tulemuse võrdlemine teiste allikatega, linnades sissekirjutuse ja maal majapidamisraamatute

andmetel põhineva rahvastikuarvestusega. Eesti kui terviku kohta on võrdlused olemas 1948., 1950. ja 1954. a. kohta (tabel 4). Kahe varasema valimismaterjalide töötuse (1946 ja 1947) kohta Eesti NSV statistikaasutuse poolt Moskvasse saadetud aruandes allikate kõrvutamisest juttu pole, ilmselt põhjusel, et sissekirjutusel põhinev rahvastikuarvestus ei võimaldanud valimisealist kontingenti võrdluse jaoks eraldi välja tuua. Võimalikuks osutus see alles pärast laste ja noorte ülelugemist 1948. a. talvel, millest allpool lähemalt juttu tuleb.

Tabel 4. Valimisealine rahvastik valimisnimekirjade statistilise töötuse ja rahvastikuarvestuse järgi 1948., 1950. ja 1954. a.

Valimised	Valimisealiste arv (nimekirjade töötus)	Valimisealiste arv (rahvastikuarvestus)	Erisus
1. 1948 kohalikud	747 934	727 800	+2,8%
2. 1950 NSV Liidu Ülemnõukogu	737 117	726 860	+1,4%
3. 1954 NSV Liidu Ülemnõukogu	761 712	767 900	-0,8%

Allikas: ERA, f. R-10, n. 18, s. 18.

Tabelist nähtub tendentsina valimismaterjalide töötuse ja muude allikate kooskõla suurenemine, 1954. a. piirdus erisus vaid 0,8%-ga. Samuti võtab ootuspärase ilme ka erisuse suund, kui eeldada teatava hulga valimisõiguseta isikute olemasolu. Eesti NSV statistikavalitsuse aruanded esitavad samalaadse võrdluse ka linna- ja maarahvastiku lõikes eraldi, mis näitab ootuspäraselt veidi suuremaid hälbeid. Nii 1948. kui ka 1950. a. oli valimisealiste arv linnades nimekirjade töötuse järgi veidi väiksem kui rahvastikuarvestuse kohaselt, maal seevastu oli olukord vastupidine. Ametlikes seletuskirjades on hälvete põhjustena märgitud linnadest valimistega seoses maale saadetud agitaatoreid ja muid tegelasi, sõjaväelasi ja nende pere liikmeid, kes maapiirkondades ja väikelinnades hääletasid sagedamini tavajaoskondades,

puhkekodudes viibijaid, metsatöölisi linnadest ja teistest liiduvabariikidest.⁴³ Samuti mainitakse maja- ja majapidamisraamatute kannete ebatäpsust ning 1954. a. seletuskirjas ka valimisõiguseta inimesi (selleks ajaks oli Stalini masinavärk neid tõesti arvukalt produtseerida jõudnud).

Allikate kooskõla põhjalikum käsitlus eeldaks valimisnimekirjadele lisaks ka rahvastikuarvestuse süsteemi teiste osiste analüüsi, mis väljub aga käesoleva artikli raamidest. Kokkuvõtteks väärrib veel kord kinnitamist, et valimisnimekirjade töötlustulemused olid hästi kooskõlas tolleaegse muu rahvastikuarvestusega, nii meetoodika kui ka väljundi osas. Soovimata sellega asja üleliia ilustada, võib tõdeda, et tabelis 4 antud protsentuaalne erisusmäär on samas suurusjärgus tänapäevaste rahvaloenduste kaetusvigadega.⁴⁴

⁴³ Metsatöölisi oli mõnes metsarohkes vallas tõesti isegi eraldi valimisprotokolli märgitud.

⁴⁴ M. Sundja. Rahvaloendus Eestis ja Euroopa Liidu liikmesriikides. – Eesti Statistika Kuukiri 2000, nr. 3, lk 5–10.

4.2. Laste ja noorte ülelugemine 1948. ja 1954. a.

Valimismaterjalid ei paku teavet 18. eluaastast noorema rahvastiku kohta. Selle saamiseks korraldati sõjajärgses Nõukogude Liidus kahel korral – 1948 ja 1954 – valimisnimekirjade töötlust täiendav andmekogumine. NSV Liidu Statistika Keskvalitsus on kõnealuse ettevõtmise tähistamiseks kasutanud sõna „подсчет”, mille eestikeelseks vasteks annavad sõnaraamatud „üle-” või „kokkulugemine”. Nagu sõnavalikustki nähtub, sarnanes see märkimisväärselt loendusele. Riigiarhiivis on säilinud Eesti NSV statistikaasutuse poolt Moskvas mõlema ürituse kohta esitatud aruanded, hilisema puhul ka orgplaan.⁴⁵

Erinevalt nimekirjade töötlustest hõlmas laste ja noorte ülelugemine ainult linnarahvastikku, sest maapiirkondades oli rahvastiku vanuskoostise teavet võimalik saada majapidamisraamatutel põhinevast aruandlusest, mida Eestis koostati alates 1947. aastast. Teabe kogumine linnades põhines majaraamatutel, kust majavaldajad – riigi või asutuste majade puhul majavalitsuste töötajad, eramajade puhul majaomanikud – pidid eluruumide kaupa üles märkima neis elavate alla 18-aastaste isikute arvu, poisid ja tüdrukud eraldi. Eesmärgiks oli ka informatsiooni saamine institutsioonides (lastekodud, internaatkoolid jne.) ja mitte-eluruumides elavate laste ja noorte kohta. Andmed koguti kindla, valimistelega väga lähedase ajamomendi seisuga (01.02.1948 ja 01.04.1954). Noorte vanuse ülempiir oli kokku viidud täpselt valimiste päevaga, et vältida topeltarvestust valimisnimekirjades. Nagu valimisnimekirjade töötlusel, põhines lokaliseerimise määratlus kohaloleva rahvastiku mõistel, tagades teabe võrreldavuse. Töö väljundiks, samuti sarnaselt valimisnimekirjade töötlustega, olid tabelid laste kohta sooliselt ja ühe-aastaste sünnipölvkondade kaupa, kõigi linnade ja alevite osas.

Ettevõtmise sarnasust loendusega rõhutab lisaks täieliku informatsiooni eesmärgistamisele ja täpse ajamomendi fikseeringule terve hulk korralduslikke asjaolusid. Nii eelnes teabe kogumisele linnade territooriumi registreerimispiirkondadeks jaotamine ja neis majavalduste nimekirjade koostamine. Kuigi juhendusmaterjalides rõhutati, et andmekogumine viiakse läbi inimesi küsitlemata, tehti NSVL Liidu Ministrite Nõukogu korraldusega miilitsaorganitele ülesandeks teostada eelnevalt laste ja noorte sissekirjutuse ja majaraamatute täitmise lauskontroll. Ülelugemise ajaks oli tööle rakendatud arukas personal, mis koosnes vormide täitmist kohapeal assisteerivatest registraatoritest, nende juhendajatest-instruktoritest ja statistikainspektoritest. Loendusele lähendab ettevõtmist ka spetsiaalne järelkontroll, mis nägi ette 10%-s majavaldustes laste ja noorte kordusloendamist.

Kuigi statistikute aruannetes on üsna palju juttu majaraamatute täitmises avastatud puudustest, võib kogutud andmeid kokkuvõttes üsna täpselt lugeda. Usaldusväärseks kvaliteedimõõdikuks on seejuures järelkontrolli tulemused: 1948. a. avastati selle käigus 163 kirja panemata last (1,3% kontrolliga hõlmatud kogumist), 1954. a. oli vastav suhtarv 1,57%.⁴⁶ Samalaadsele järelloendusele viivad ka võrdlused koolikäivate laste arvuga.

Võimalik, et kvaliteetse tulemuse tagamisel polnud vähetähtis ka asjaolu, et neil aastatel juhtis Eesti NSV Statistika Keskvalitsuse rahvastikuga tegelevat allüksust Aliide Tuisk, kes oli üks väheseid ametisse jäänud Riigi Statistika Keskbüroo töötajaid. Professionaalsele lugejale jäävad tema koostatud aruannetest silma mõnedki meetodilised võtted, mida üleliiduline orgplaan ei maini. Stambivaba mõtlemist näitab 1948. a. Moskvasse saadetud aruandes Narva kehavõitu tulemuse parandamiseks antud soovitus – „anda Jaanilinn tagasi Eesti NSV haldusse ja

⁴⁵ ERA, f. R-10, n. 10, s. 123, l. 1–13, f. R-10, n. 10, s. 300, l. 13–30, f. R-10, n. 10, s. 311, l. 33–39.

⁴⁶ Võrdluseks võib mainida, et Eesti 2000. a. rahvaloendusel näitas samalaadne järelkontroll kaetusveaks 1,2% (E. Tamm. 2000. a. rahva- ja eluruumide loenduse kaetuse hindamine järelküsitluse põhjal. – Eesti Statistika Kuukiri 2001, nr. 10, lk. 5–10).

tagada sel moel linna ühtne administratiivne juhtimine”.⁴⁷

5. Kokkuvõte ja mõned tulemused

Valimisnimekirjade statistilise töötamise ning laste ja noorte ülelugeamise materjalid on seni ajaloolaste poolt suhteliselt vähe kasutatamist leidnud. Eesti rahvastikuloos uurimiseks pole neid seni rakendatud.

Neist allikatest on teiste hulgas mööda läinud ka Voldemar Kaufmann, kes 1967. a. kaitses kandidaadiväitekirja „Rahvastiku dünaamika ja seda mõjutanud seaduspärasused Eestis 20. sajandi esimesel poolel (1897–1959)”. Üldiselt hoolika andmekäsitluse, sh. arhiiviallikate käibesse toomise poolest silmapaistva töö kõige nõrgem osa on 1945. aastale järgnenud periood. Selle põhjuseks polnud autori valik, vaid allikmaterjali kättesaadamatus – enamik seda perioodi käsitlevaid dokumente kannab templit „Salajane” või „Täiesti salajane” ning need olid Kaufmanni töö kirjutamise ajal hoiul Eesti NSV Statistikalitsuse esimeses osakonnas (see fakt selgub materjalide arhiivi andmise kuupäevadest). Samuti pole valimistega seotud materjalidest juttu üheski alates 1980. aastate lõpust ilmunud Eesti rahvastikuarengu üldkäsitluses.⁴⁸

Demograafilise rakenduse vaatenurgast määrab valimistega seonduva materjali väärtust kolm asjaolu. Esiteks annab valimiste läbitöötlus ainsana 1941. a. ja 1959. a. rahvaloenduse vahelisel ajal detailse teabe rahvastiku vanuselisest struktuurist, mis on aluseks rahvastikutaastet puudutavate üldistuste tegemisel. Teiseks võib artiklis esitatud metaandmete analüüsile tuginedes väita, et tegemist on nii metoodika kui ka teostuse poolest kasutusväärse materjaliga, mille kvaliteet

pole kohati tänapäevastest analoogidest kehvem. Valimisnimekirjade koostamisel ja laste ülelugeamise puhul on läbi viidud rahvastiku tegeliku olemi isikuline „inventuur”, olemuslikult võib neid ettevõtmisi võrrelda lokaalregistritel põhinevate loendustega. Kolmandaks on materjal ajalisel ja ruumiliselt detailne, hõlmates ajavahemikul 1946–1954 viis erinevat ajamomenti ning ulatudes maakondade/rajoonide ja linnaliste asulate tasemeni. Ning lõpuks, valdav osa arvulistest kokkuvõtetest ja nende juurde kuuluvast dokumentatsioonist on Riigiarhiivis tänaseni säilinud.

Valimisnimekirjade töötamise ning laste ülelugeamise materjalide teaduslik analüüs eeldab nende käsitlemist mitte omaette, vaid koos rahvastikuarvestuse süsteemi ülejäänud väljundiga (rahvastiku loomuliku liikumise statistika, rändestatistika ja maarahvastikuarvestus). See on mahukas töö, mis nõuab täiendava arhiivimaterjali läbitöötamist, eri allikate teabe harmoniseerimist jne. Lubatagu seetõttu lõpetuseks piirduda vaid rahvastiku-püramiidide illustratiivse esitusega.

Joonis 1 esitab rahvastiku vanuskoostise 18. jaanuari 1948. a. kohalike valimiste ja sama aasta 1. veebruaril läbiviidud laste ülelugeamise andmetel. Valijate koguarv tavajaoskondades oli nimekirjade töötamise kohaselt 747 937 ja laste arv 296 727. Tsiviilrahvastiku arvuks annab see kokku 1 043 664, mis on ligi 2% võrra rohkem, kui näitavad 1990. aastate algul osaliselt publitseeritud jooksva rahvastikuarvestuse materjalid.⁴⁹

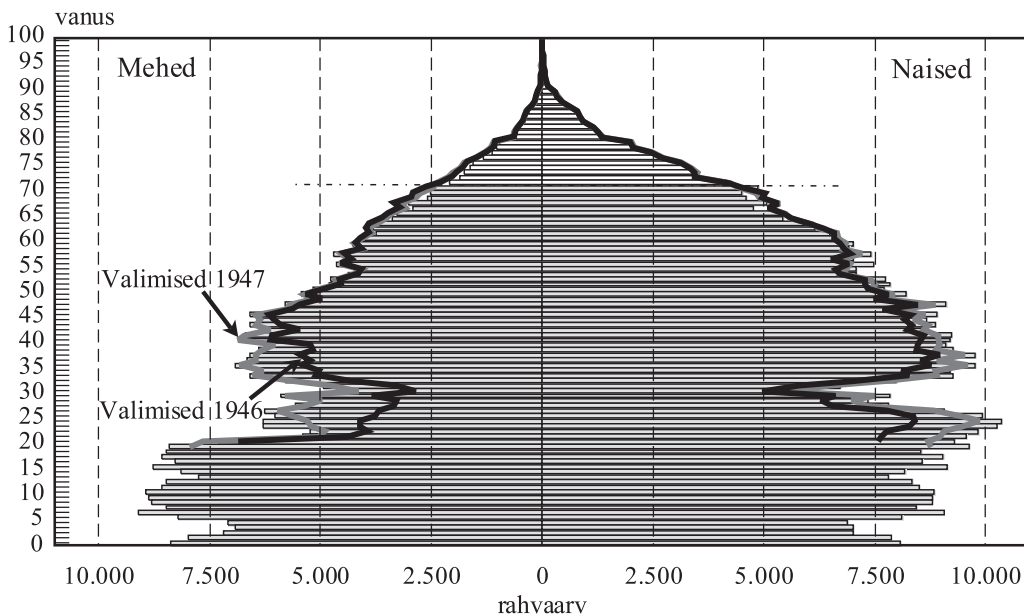
Tsiviilrahvastiku suuruse nii ulatuslikku ülehinnangut oleks saanud põhjustada üksnes sõjaväelaste massiline valimine tsiviiljaoskondades, kuid selle vältimisele suunatud jõupingutuste taustal tundub see üpris vähetõenäoline, eriti samaaegselt vastupidises suunas toimunud tegurite (valimisõigusetu rühmad,

⁴⁷ ERA, f. R-10, n. 10, s. 123, l. 4.

⁴⁸ Nt. K. Katus. Eesti demograafiline areng läbi sajandite. RU Sari B, nr. 9. EKDK, Tallinn, 1989; K. Katus, A. Puur, toim. Eesti rahvastikuarengu raamat. Esimene väljaanne. EKDK, Tallinn, 2006; E. Tiit. Eesti rahvastik ja selle probleemid. – Akadeemia 1993, nr. 9–11, lk. 1654–1679, 1847–1866, 2112–2132. 1959. aasta loendusele eelneva ajavahemiku „uurimisseisu” riigistatistikas peegeldab tõsiasia, et Statistikaameti andmebaasis puudub igasugune teave Eesti rahvaarvu kohta aastail 1945–1959, samuti pole vastavaid arve publitseeritud üheski kogumikus.

⁴⁹ E. Tiit. Eesti rahvastik ja selle probleemid, lk. 1663.

Joonis 1. Rahvastiku soovanuskoostis. Eesti NSV Ülemnõukogu valimised 1948. a.

elanike liikumine pärast nimekirjade koostamist) mõju arvestades. Erinevate andmete töepära hindamine nõuab muidugi põhjalikumat analüüsi.

Ajaloolises plaanis on tegemist pärast Teist maailmasõda esimese Eesti rahvastiku vanuskoostise täieliku andmestikuga, autoritele teadaolevalt pole seda varem avaldatud. Vanuspüramiidi heledamas toonis ülaosa on rekonstrueeritud, sest kuni 70-aastaste ja vanemate kohta fikseeriti statistilistes kokkuvõtetes vaid koondrühma suurus. Püramiidi kujust on selgesti nähtav sündimuse sõjaaegsest madal seisust põhjustatud 1943–1945 sünnipõlvkondade väiksearvulisus, samuti varasem, Esimese maailmasõja ajast (miinimum 1916–1917) pärinev ahenemine. Vanusrühmade suuruse suhteliselt ühtlane vähenemine püramiidi ülaosas on kinnituseks Eesti rahvastiku vanuseandmete kõrgest täpsusest juba 19. sajandi teisel poolel sündinud põlvkondades.

Võrdluseks on 1948. a. püramiidile lisatud ka kahe eelneva, 10. veebruaril 1946 toimunud NSV Liidu Ülemnõukogu ja 16. veebruaril 1947 peetud Eesti NSV Ülemnõukogu valimiste andmed. Tavajaoskondade nimekirjades loendati neil kordadel valimisõiguslikke

elanikke vastavalt 663 034 ja 723 777 inimest, mis näitab rahvaarvu väga järsku suurenemist (9,2%) valimistevahelise 12 kuu jooksul. Sellele järgnenud aastal, kuni kohalike valimisteni, piirdus kasv 3,3%-ga. Jooniselt on samuti nähtav, milliste rahvastikurühmadega juurdekasv eelkõige seondub. Soolises lõikes hakkab silma kiirem kasv meeste poolel: 1946. a. algul moodustasid mehed 38,1% tsiviilrahvastikust, nende arvele langeb ligi 3/5 tol aastal aset leidnud valijate arvu kasvust. Nagu eespool märgitud, seisab niisuguse olukorra taga sõja lõpule järgnenud relvajõudude vähendamine.

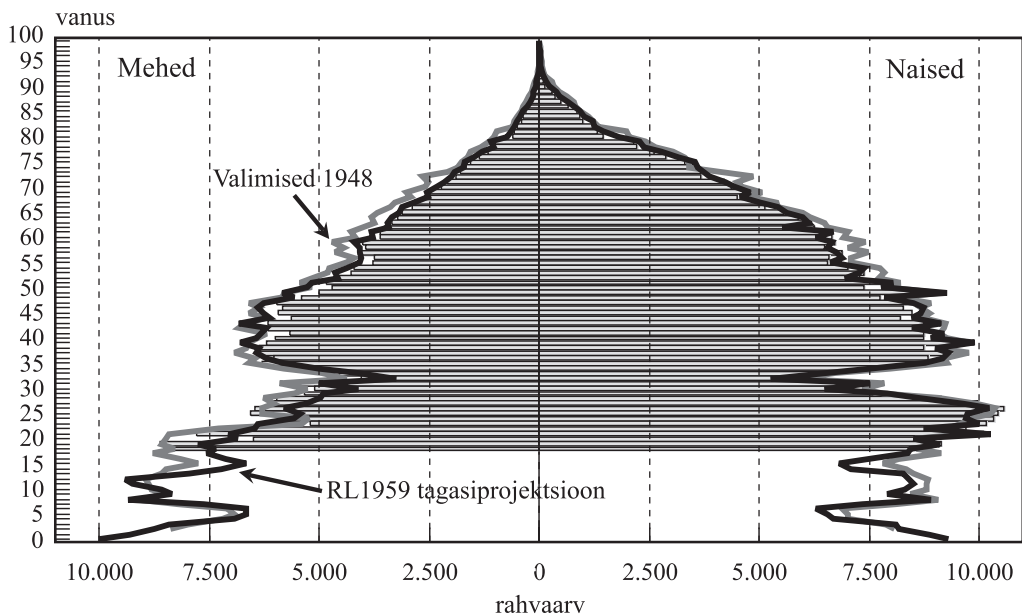
Vanuseti on juurdekasv koondunud peamiselt noorematesse rühmadesse, 23–30-aastaste meeste arvu kasv aastatel 1946–1947 küünib aastakäigust sõltuvalt 50–70%-ni. Eakama rahvastiku suunas liikudes juurdekasv väheneb, jõudes murdepunktini 60. eluaasta ümbruses. Sellest piirist vanemates eärühmades näitab eri ajamomentide võrdlus rahvaarvu vähenemist, püramiidil on see visuaalselt nähtav meeste poolel. Arvuliselt on näiteks 70-aastaseid ja vanemaid mehi 1948. a. algul 8,2% vähem kui 1946. a. algul. Tavapärasest loogikast lähtudes peaks kohordi arvukuse muutumine nii lähe-

daste kalendriaastate võrdluses sellise erisuse kustutama. Eesti puhul võiks vastavate rahvastikupõlvkondade algsuurusest lähtudes oodata muutust pigem eakate arvu suurenemise suunas, sest koos rahvaarvu tõusuga kasvas iga-aastane sündide arv Eestis peaaegu kogu 19. sajandi jooksul, kuni 1880. aastateni. Samuti ei toimunud aastatel 1946–1947 Eestist massilisi väljasaatmisi.⁵⁰ Sel taustal jääb tõenäoliseks seletuseks suuremuse järsk tõus esimestel sõjajärgsetel aastatel. Varasemates uurimustes on see dokumenteeritud imikute suuremuse osas, mis 1945.–1947. a. ületas 20–25 aastat varasema taseme.⁵¹ Täiskasvanuealiste suuremuse käsitlest 1940. aastate osas on seni pärssinud rahvastiku soovanuskoostist puudutava teabe puudumine.

Joonisel 2 on kujutatud Eesti täisealise rahvastiku vanuspüramiid 12. märtsil 1950

peetud NSVL Liidu Ülemnõukogu valimiste nimekirjade töötamise järgi. Et laste ja noorte kohta nende valimistega paralleelselt andmeid ei kogutud, siis noorema rahvastiku kohta sel aastal teave puudub. Valimisnimekirjadesse kantud tsiviilrahvastiku koguarv oli 1950. a. märtsis 737 117 ehk 1,4% vähem kui 1948. a. Rahvaarvu vähenemist näitavad ka Statistikaametis asuvad 1940–1950. aastate rahvastikuvarvestuse aastaaruanded. Kuna rahvaarvu vähenemine langes aastaaruannete kohaselt aastasse 1949, peegeldab statistika ilmselt märtsiküüditamise tagajärgi, mida tol aastal ei kompenseerinud ka jätkuv intensiivne siseränne NSV Liidust Eestisse. Võrdlus joonisele lisatud 1948. a. andmetega näitab, et rahvaarvu vähenemine on aset leidnud eeskätt keskealistes ja vanemates eärühmades.⁵² Nooremates rühmades, 20–30-aastaste hulgas pole

Joonis 2. Rahvastiku soovanuskoostis. Eesti NSV Ülemnõukogu valimised 1950. a.

⁵⁰ A. Rahi-Tamm. Deportations in Estonia, 1941–1951. – Soviet deportations in Estonia: Impact and legacy. Articles and life histories. Tartu University Press, Tartu, lk. 9–54.

⁵¹ K. Katus, A. Puur. Eesti rahvastiku suremustrend elutabelite analüüsi põhjal. RU Sari B, nr. 14. EKDK, Tallinn, 1992.

⁵² Täpsuse huvides olgu märgitud, et varasemast kalendriaastast pärinev teave on muudetud võrreldavaks sünipõlvkonna alusel. Just sel põhjusel puuduvad joonisel 1948. a. andmed kahe noorima vanusrühma kohta. Need on 1950. a. alla-aastased ja üheaastased, kellele vastavad põlvkonnad polnud 1948. a. sündinud. Sama põhimõtet on rakendatud joonisel 1.

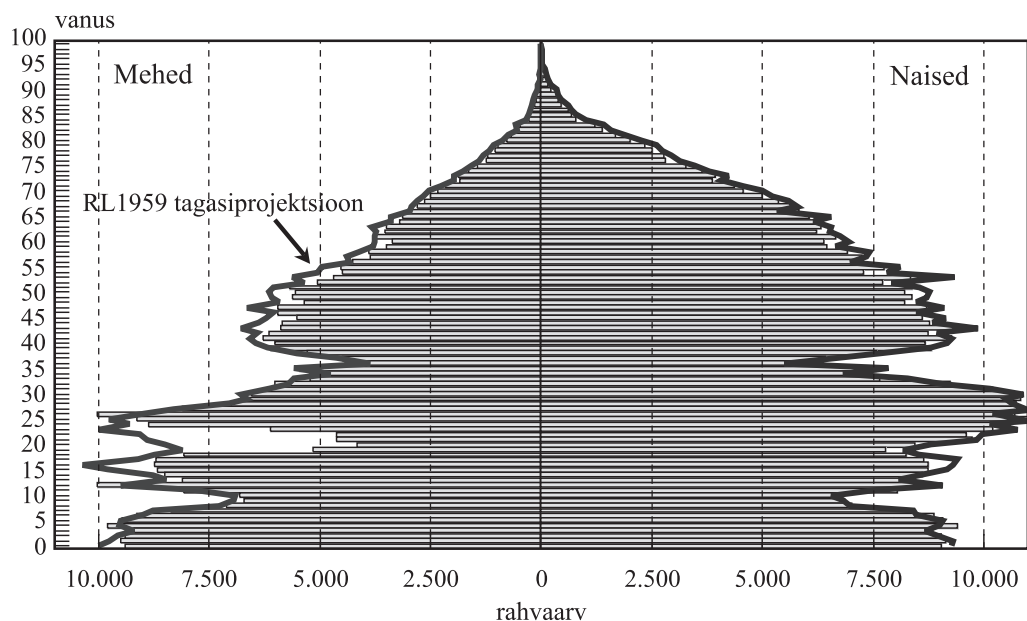
1948.–1950. a. vahel rahvaarvu süstemaatilist muutust praktiliselt üldse märgata. Teatavasti olid need vanusrühmad 1949. a. märtsiküüditamisest suhteliselt vähe puudutatud (tegelikult kandnud omad kaotused juba varem).

Teine 1950. a. vanuspüramiidile lisatud joon esindab Eesti Demograafia Instituudis rahvastikustatistika ühtlusarvutuste programmi raames Kalev Katuse poolt rekonstrueeritud 1950. aastate vanusstruktuure. Need on arvatud tagasiprojektsioonina 1959. a. rahvaloendusest, rakendades olemasolevat teavet rahvastiku muutuskomponentidest loendusele eelnenud aastatel. Tagasiprojektsiooni teostamisel polnud kasutada valimisnimekirjade statistilise töötulemusi, seetõttu on huvitav neid kahte sõltumatut tulemust kõrvutada. Arvestades 1950. aastatel toimunud rahvastikumuutuste ulatust – sisse- ja väljaränne Eestisse, jätkuvad depressioonid ja karistatute väljasaatmine, hiljem represseeritute naasmine –, võib kokkulangevust artikli autorite arvates pidada üsna heaks. Valimisealiste koguarvu lahknevus 1950. a. alguse seisuga on 2,5 tuhat inimest ehk 0,3%. Suurema numbriga annab seejuures tagasiprojektsioon, mis on kooskõlas teatava

hulga valimisõigusetute olemasoluga. Üheaastaste vanusrühmade puhul on lahknevus suhtväljenduses arusaadavalt suurem, kuid üldiselt on vanuspüramiidi konfiguratsioon väga sarnane. Ainsat süstemaatilist erisust võib täheldada meeste poolel, kus projektsioon on valimismaterjaliga võrreldes ülearvestanud keskealisi (40–50-aastasi) ja alaarvestanud nooremaid (20–30-aastasi) mehi.

Viimane joonis toob ära rahvastiku vanuspüramiidi 14. märtsi 1954. a. NSV Liidu Ülemnõukogu valimiste ning sama aasta 1. aprilli seisuga läbi viidud laste ja noorte ülelugemise põhjal. Valijaid oli tavajaoskondades nimekirjade töötule järgi 761 712 ja laste arv 306 747, mis teeb kogurahvastiku arvuks 1 068 459 inimest. Tagasiprojektsiooni ja valimisandmestiku võrdlus toob esile andmete suure lahknevuse vanuspüramiidi meespoolel: valimisandmestikus on mehi ligi 35 000 võrra vähem kui 1959. a. rahvaloendusest lähtuv projektsioon. Erisus on koondunud vanusrühmadesse 19–23 eluaastat, mis näitab, et tegu on ajateenistuses viibivate meestega (teenistuse kestus oli tollal maaväes 3 aastat, mereväes 4 aastat). Eestist pärit ajateenijate puudumine valimiste materjalist on kooskõlas põhimõttega, mille

Joonis 3. Rahvastiku soovanuskoostis. Eesti NSV Ülemnõukogu valimised 1954. a.

järgi töölusse lülitati vaid tsiviiljaoskondade nimekirjad. 1959. a. loenduse ajaks olid need põlvkonnad ajateenistuse east väljunud ning tagasiprojektsioonil põhinevas vanuspüramiidis nähtavad.⁵³

Pärast ajateenijate juurdearvestamist jääb valimismaterjalil ja laste loendusel põhinev rahvaarv ligi 34 000 inimese ehk 3,1% võrra tagasiprojektsioonist väiksemaks, seejuures on erisus jagunenud suure hulga erinevate soovanusrühmade vahel. Kõige tõenäolisemalt peegeldab see vahe 1954. a. kinnipidamiskohtades ja asumisel viibinuid, kes olid 1959. a. loenduse ajaks Eestisse naasnud, kuid kelle naasmise fakt on jäänud tollases rändestatistikas kajastamata. Samuti võivad selles erisuses kajastuda need, kes pärast põhikaristuse kandmist olid jäetud mõneks ajaks valimisõigusetu. Erinevalt varasemast mainib 1954. a. valimisnimekirjade tööluse seletuskiri selle kontingendi olemasolu küll ära, kuid ei täpsusta paraku selle võimalikku suurust.⁵⁴

Samas seletuskirjas on tollased statistika-töötajad märkinud Eesti NSV arvestuslikuks elanike arvuks 1. jaanuaril 1954. a. 1 071 300. Selle numbri lahknevus valimisnimekirjade tööluse ja laste loenduse koondtulemusest on väga väike, kõigest 2,8 tuhat inimest ehk 0,26%. Justkui statistilise tõe mitmepalgelisuse tõendusena märgib vaid paar nädalat hiljem samade isikute poolt koostatud ja Moskvasse saatmiseks allkirjastatud aruanne (statistikaameti arhiivis) Eesti NSV rahvaarvuks 1954. a. 1 133 540 inimest. Sel taustal meenutab Eesti 1940.–1950. a. rahvastikuarengu uurimine paljus piltmõistatuse lahendamist, mis nõuab hulga eritüübilisi andmeid, nende saamisviisi ja valiidsust puudutavate infokildude õigetes seostes kokkupanekut. Artiklil käsitletud valimisnimekirjade materjal on selle mosaiigi ladumisel kindlasti abiks.

Artikkel on valminud HTM sihtfinantseeritava teadusteema nr. 0132703s05 ja ETF grandil nr. 7619 toel.

Allan Puur

(1963)

Lõpetanud Tartu Ülikooli majandusteaduskonna 1986, demograafiadoktor 2000. Töötanud alates 1986 Eesti Kõrgkoolidevahelises Demouuringute Keskuses, 1998. aastast Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituudis, alates 2005 juhtivteadur. Uurib Eesti rahvastikuarengut Baltoskandia ja Euroopa kontekstis (pms. sündimus, pere-moodustus, rahvastiku majandustegevus) ja rahvastikuandmete allikaid.

Liivi Uuet

(1947)

Lõpetanud Tartu ülikooli eesti filoloogia erialal 1973. Riigiarhiivi teatmetalituse juhataja.

⁵³ Rahvaloendused sõjaväelasi kõrvale ei jätnud. Nad loendati kinnistes loendusjaoskondades, loendustulemused liideti hiljem tsiviilrahvastiku omadega.

⁵⁴ ERA, f. R-10, n. 18, s. 18, lk. 113.